

Το ιερό της Ισιδος και το ωμαϊκό λουτρό στον Μπρεξίζα του Μαραθώνα.

Το ιερό της Ισιδας στον Μαραθώνα

Η Ισιδα ανήκει στις παλιότερες αιγυπτιακές θεότητες. Σύμφωνα με τα κείμενα των πυραμίδων¹ είναι κόρη του Σεβ (της Γῆς) και της Νουτ (του Ουρανού), αδελφή του Όσιρη, της Σηθ και της Νέφθυος.

Ο Όσιρις αναφέρεται συγχρόνως ως αδελφός και σύζυγος της Ισιδας, ενώ γιος της είναι ο Δρος.

Από την εποχή των Φαραώ σώζονται ύμνοι και αποσπάσματα από αδές που αναφέρονται στο μύθο του Όσιρη. Ολόκληρη δώμας την αφήνηση για τον μύθο αυτόν με τον οποίο συνδέεται και η Ισιδα μαζί την παραδίδει ο Πλούταρχος².

Ο Όσιρις, διάδοχος των απογόνων του μεγάλου θεού Ρα, έφερε τον πολιτισμό στην Αίγυπτο· οργάνωσε το κράτος, καθέρωσε θεσμούς και δίδαξε τη γεωργία. Στο έργο του αυτό τον ώθησε και τον στήριξε η Ισιδα. Όταν έφυγε ο Όσιρις από την Αίγυπτο για να εκπολιτίσει και άλλες χώρες, άφησε στην αντιβασιλεία τη γυναίκα του την Ισιδα. Στην επιστροφή του ο αδελφός του ο Σεθ τον σκότωσε και αφού έκλεισε τα κομμάτια του σε κιβώτια τα έριξε στη θάλασσα. Η Ισιδα μαζί με την αδελφή τους τη Νέφθυ μαζεύουν τα κομμάτια του νεκρού Όσιρη (εκτός από τον φαλλό που έμεινε στο Νείλο), ανασυστήνουν το σώμα του και τον ξαναφέρουν στη ζωή.

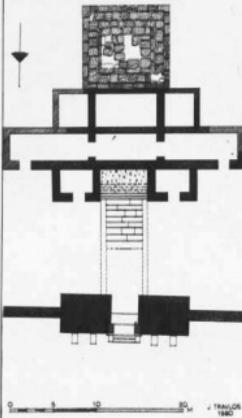
Σύμφωνα με αρχαίο μύθο που μας παραδίδεται από γραπτά κείμενα, αλλά και από παραστάσεις, η Ισίδα συνέλαβε τον Όρο καθώς αυτή με τη μορφή γερακιού κάθισε επάνω στο σώμα του νεκρού Όσιρη.

Στα κείμενα των πυραμίδων σώζονται επίσης πολλά παραδείγματα από τους θρήνους της Ισίδας για τον νεκρό Όσιρη. «Η μεγάλη σου αδελφή που σε τυλίγει, που σε βρήκε, είναι ξαπλωμένη δίπλα σου στην όχθη...». «Αναζήτας τον αδελφό σου Όσιρη, αυτόν που ο αδελφός του ο Σερήν τον πέτεις απ' το πλευρό του...». Η Ισίδα και η Νέφθυς θρήνουν: «...έρχεται το πουλί, έρχεται το κοράκι» είναι η Ισίδα και η Νέφθυς: «χρονταί και αγκαλιάζουν τον αδελφό τους Όσιρη. Σήκω, σήκω κλάψε τον αδελφό σου Ισίδα. Κλάψε τον αδελφό σου Νέφθυ. Ισίδα άπλωσε τα χέρια σου στο κεφάλι του, Νέφθυς χτύπησε το στήθος σου για τον αδελφό σου Όσιρη».

Η Ισίδα διασώζει και φροντίζει το νεκρό σώμα του Όσιρη αλλά το ίδιο φειλεί και στον Φαραώ, αφού γι' αυτού πιστεύεται ότι είχε τον ίδιο προορισμό με το θεό.

Η Ισίδα φροντίζει λοιπόν τον νεκρό του Φαραώ όπως τον ίδιο τον Όσιρη, αλλά επειδή ο θασιλιάς ταυτίζεται και με τον Όρο, οι δύο αδελφές τον φροντίζουν, όπως φρόντισαν και το βρέφος Όρο. Τον ίδιο θέο Όσιρη και Φαραώ σε ένα πρόσωπο τον υποδέχονται η Ισίδα και η Νέφθυς στον Ουρανό. Αυτή η παράδοση του Παλαιού Βασιλείου (2900-2257), που διατηρείται και στο Μεσαίο Βασιλείου (2257-1650), για τη φροντίδα του νεκρού τού Φαραώ από τη θεά Ισιδώρα και για κάθε θνητό, γι' αυτό και η σαρκοφάγος έχει τη μορφή μούμιας που αναπαύεται στα φτερά της Ισίδας. Από δώ και στο εξής κάθε νεκρός ταυτίζεται με τον Όσιρη. Η Ισίδα λοιπόν αποτελεί υπόδειγμα συζύγου και μητέρας, φροντίζει τον άντρα και το γιο στη διάρκεια της ζωής τους αλλά και μετά το θάνατο. Είναι επίσης η μητέρα του Φαραώ, αφού αυτός ταυτίζεται με τον Όρο.

Στην τελευταία φάση της αιγυπτιακής θρησκείας οι άλλες θε-

Κάτοψη του προπύλου και του ναού του ιερού της Ισίδας (Τραυλός).

Αιγυπτιακόν άγαλμα που βρέθηκε στο ιερό της Ισίδας. Το ύψος του είναι 2,40 μέτρα. 2ο αι. μ.Χ.

ότιτες, που συνδέονται με τον κύκλο της Ισίδας, χάνουν τη σημασία τους. «Όταν ο Ήρόδοτος επισκέπτεται την Αίγυπτο στα μέσα του 5ου αι. π.Χ. οι μόνοι θεοί που λατρεύονταν σε δύλη τη χώρα ήταν η Ισίδα και ο Όσιρις. Το μεγάλο ιερό της Ισίδας βρίσκονταν στη Βουλήρη, όπου γινόταν μεγάλη γιορτή προς τιμήν της θεάς.

Η δύως ώπος από τα μέσα της 2ης χιλιετίας η λατρεία της Ισίδας είχε αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία, ώστε να επισκιάσει ακόμη και τη λατρεία του Όσιρη: όχι μόνο βασιλεύει μαζί του στον κάτω Κόσμο (λατρεύονται και οι δύο, όπως και ο Άνουσις, ως χθονίες θεότητες) αλλά είναι και η βασιλίσσα των Ουρανών, η Κυρία του Κόσμου και η δημιουργός των πάντων. Αποτελεί την ενσάρκωση της γόνιμης γης του Δέλτα, την ενσάρκωση της γεωργίας, χαρίζει τη ζωή, αυτοδημιουργείται και γεννάει τον Όρο χωρίς τη μεσολάθηση συζύγου.

Η λατρεία της θεάς εξαπλώνεται σε όλη την περιοχή της Μεσογείου. Η Ισίδα εξομοίωνται με την Αστάρτη, κυριότερη θεά των Φωνικών και προστάτιδα της ναυσιπλοΐας, γεκαθιδρύεται η λατρεία της στη Βύθο και στην Κυρήνη κατά την 1η χιλιετία και αργότερα φτάνει και στην Ελλάδα.

Οι εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στην Αίγυπτο και τα νησιά του Αιγαίου ήδη από την εποχή του Παλαιού Βασιλείου είχαν φέρει τους Έλληνες σε επαφή με την

αιγυπτιακή θρησκεία. Οι πρώτοι Έλληνες που εγκαταστάθηκαν στην Ναύκρατη στο 2ο μισό του 7ου αι. π.Χ. και στις πόλεις του Δέλτα γνώρισαν την άνθηση της λατρείας του Όσιρη.

Πριν από την διρυση της Αλεξανδρείας (331 π.Χ.) οι εμπορικές σχέσεις ανάμεσα στην Αθήνα και την Αίγυπτο έφεραν τη λατρεία της Ισίδας στον Πειραιά. Σύμφωνα με ένα ψηφισματικό Βουλήρη και του Δήμου των Αθηναίων του 333/2 π.Χ., επιτρέπεται σε Αιγυπτίους ειμπόρους, προφανός μεταίχους, να ιδρύσουν ιερό της Ισίδας στον Πειραιά «καὶ οἱ Αιγυπτῖοι τὸ τῆς Ισίδος ιερὸν ἔργυνται».

Πριν ακόμη από την ελληνιστική περίοδο, η λατρεία της Ισίδας και του Όσιρη είχε τέτοιο χαρακτήρα, που θα μπορούσε να ανταποκρίθει στις ελληνικές διοξασίες. Οι δύο θεοί παριστάνονται με ανθρώπινη μορφή (πάντοτε το Όσιρης, ενώ η Ισίδα ευφανίζεται σπανίως και ως θεϊκή αγελάδα Άθωρ).

Η αντίψη που είχαν οι Έλληνες για τις δικές τους θεότητες επέδρασε έντονα ώστε η Ισίδα να ταυτιστεί με αυτές εφόσον με την ιεσαλιστική ανθρώπινη μορφή της μοιάζει περισσότερο από τις άλλες θεότητες με ελληνική θεά. Την ταυτίζουν με τη θεά Δήμητρα, διότι και η Ισίδα θεωρείται προστάτιδα της γεωργίας παιδιά της είναι ο Απόλλωνας (Ωρας) και η Αρτεμη (Βούβαστις). Πιστεύεται ότι τα Θεομοφόρια, ελληνική γιορτή προς τιμήν της Δήμητρας, ήρ-

θαν στην Ελλάδα από την Αίγυπτο, κάτω από την επίδραση των αιγυπτιακών μυστηρίων.

Η Ισίδα ταυτίζεται και με την Αφροδίτη και παριστάνεται γυμνή με αιγυπτιακό διάδημα. Η Ισίδα - Φαρία της Αλεξανδρείας κρατάει πηδάλιο και κέρας Αμαλέτιας αλλά φοράει αιγυπτιακό διάδημα. Ένα μεγάλο άγαλμα ρωμαϊκής εποχής από την Γκίλα, κοντά στο Κάιρο, παριστάνει τη θεά ως έρεια με στόλια, ένδυμα που φορούσαν οι ρωμαϊκές δεσποινες, να κρατάει αιγυπτιακό σύμβολο αλλά φοράει διδιόπλιο αιγυπτιακό με την ημισέλιγο (το παλιό διάδημα της θεάς με τα κέρατα της αγελάδας ερμηνεύθηκε από τους Έλληνες ως μηματίνος) και αστέρια και κρατάει με το αριστερό χέρι στάχυα ενώ με το δεξερό⁵.

Εξάπλωση της λατρείας της Ισίδας πέρα από τα σύνορα της Αιγύπτου πραγματοποιείται μόνο στην ελληνιστική εποχή. Οι Πτολεμαίοι, για λόγους πολιτικούς, εξελληνίζουν τον Όσιρι, τους ταυτίζουν με το θεό Σάραπτη και ιδρύουν ώρια λατρεία για το θεικό ζεύγος Σάραπης και Ισίδα, πιθανόν για να συνδέσουν τους Έλληνες και τους Αιγυπτίους στο νέο βασίλειο με πρωτεύουσα την Αλεξανδρεία. Η λατρεία της Ισίδας και του Σάραπη απλώνεται πλέον από τον Ζο α. π. χ. στην κυρών Ελλάδα, την ηπειρωτική και τη νησιωτική. Γύρω στα 250 π.χ., πριν από το θάνατο του Πτολεμαίου Σου του Φιλάδελφου, υπάρχει στον Πειραιά σύνδεσμος πιστών του Σάραπη, «σαραπατέσ», με ταμία, γραμματέα, επιμελητές και ιεροποιούς.

Ο Σάραπης και η Ισίδα δεν ξεχωρίζουν, λατρεύονται συγχρόνως ως εξελληνισμένοι θεοί έτσι ώστε σε όλα τα Σαραπεία που ιδρύονται να υπάρχει ξεχωριστό ιερό για την Ισίδα. Οι επιγραφές μας πληροφορούν για τη λατρεία του Σάραπη και της Ισίδας στην Αθήνα και τον Πειραιά αλλά και σε άλλες ελληνικές πόλεις της Ελλάδας και της Ασίας. Εν τούτοις το σπουδαιότερο κέντρο λατρείας των Αιγυπτίων θησην στην Ελλάδα σε όλη τη διάρκεια της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου ήταν στη Δήλῳ. Το πρώτο Σαραπείο

στη Δήλῳ⁶ ιδρύεται το 220 π.χ. και στη συνέχεια κτίζονται όλα δύο Σαραπεία επάνω στα ερείπια των προηγουμένων. Μέσα στον περιβόλο του Σαραπείου της Δήλου οι Αθηναίοι αφιερώνουν το 150 π.χ. ιερό για την Ισίδα και κολοσσικό άγαλμα της θεάς το 128 π.χ. Στη ρωμαϊκή εποχή, ιδιαίτερα μαλισταί από την εποχή του Βεσπασιανού (της Ισίδας, αλλά και της Χαρακτηριστικές πτυχές του ιματίου, που δένεται μπροστά στο στήθος (Ισιακόν άμμα)). Έχω από το πρόπτυλο, δεξιά και αριστερά, βρέθηκαν τα δύο μενάλια βάθρα των αγαλμάτων. Τα αγάλματα αυτά, στημένα στα βάθρα τους, εκτίθενται στο Μουσείο του Μαραθώνα. Πιστεύεται ότι και τα αιγυπτιακά άγαλμα, που αποκαλύφθηκε το 1843 και βρίσκεται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας, προέρχεται από το ίδιο μέρος. Στο πρόπτυλο φαίνεται ότι ανήκει και τημάτια από το υπέρθυρο της εισόδου, που βρίσκεται σήμερα στην αυλή του Μουσείου του Μαραθώνα. Στην κυρία όψη σώζεται ανάγλυφος ήλιακός δίσκος και γύρω από αυτόν ουραίος (φίδι), σύμβολα και τα δύο της θεάς. Η Ισίδα, ως ταίρι του Δια-Ηλίου, προσφωνείται συχνά στην ποίηση «Ηλίος». Το φίδι, παλαιό σύμβολο της θεάς, αποτελεί αργότερα στα ιερογλυφικά σημεία για τη λέξη «θεά». Εξάλλου, συχνά παριστάνονται η Ισίδα και ο Όσιρις ως φίδια.

Από το πρόπτυλο του περιβόλου του ιερού πομπική οδός πλάτους 5,40 μ. στρωμένη με μαρμάρινες πλάκες οδηγεί στο ναό της Ισίδας. Ανάμεσα στην πομπική οδό και το ναό η ανασακφή έρευνα έφερε στο φως τμήμα οικοδομικού συγκροτήματος με ορθογώνιους χώρους βρέσια και νότια από επιμήκη διάδρομο. Από το ναό διατηρούνται μόνο τα θεμέλια από κογχολιάτη λίθο διαστάσεων 10 X 9,70 μ.

Όπως συμπεριλέγεται από τα ανασακφικά δεδομένα, το ιερό της Ισίδας ιδρύθηκε στον 20 αι. μ.χ. Σύγχρονα με το Ισείο είναι και ένα μεγάλο συγκρότημα ρωμαϊκού λουτρού, βαλανείου, πουήβε στη φως το 1978 στην ανατολική πλευρά του περιβόλου του αιγυπτιακού ιερού. Το βαλανείο¹⁰ είχε πολυτελή είσο-

Το αιγυπτιάζον άγαλμα που βρέθηκε το 1843 στον Μαραθώνα (φωτ. 1870).

δο στην ανατολική πλευρά, δηλαδή προς τη θάλασσα, μεγάλη ελλειψοειδή αιθουσα με δεξαμενή για νερό, επενδεδυμένη με πολύχρωμα μάρμαρα, και γύρω από αυτήν σε ημικυκλική διάταξη δύο εξάγωνες αιθουσες και ανάμεσα σ' αυτές αιθουσα κυκλική. Στο χώρο που δημιουργείται ανατολικά από τον περίβολο του ιερου και δύρεια από το λουτρό διακρίνονται τα λείφαντα τοίχων ενός ακόμα μεγάλου ορθογώνιου οικοδομήματος κάτω από την επιφανειακή επίχωση.

Στον υπαίθριο χώρο του ιερού τελείται ένα μέρος της λατρείας της Ιαΐδας. Από παραστάσεις γνωρίζουμε ότι γίνονταν λιτανείες στις οποιες επιφέραν μέρος ιερεις και ιερείες που κρατούσαν σειτρά και υδρίες (*situlas*) με νερό του Νειλού καθώς και ομοιώματα της θεάς. Στην αποκορύφωση της όμοιας η λατρεία έφεται μέσα στο άδυτο του ναού, όπου βρισκόταν το άγαλμα της θεάς. Στο τμήμα αυτό του ναού λειτουργούν οι ιερεις με κλειστές θύμες και είναι προστό μόνο στους μύστες. Ο ιερέας προσεύχεται μπροστά στο άγαλμα της Ιαΐδας, ωματιζει και πάινει με το αιγασμένο νερό όλο το χώρο, το ναό και το άγαλμα, που είναι στολισμένο και ντυμένο με καινούργια ενδυμασια.

Σχετικά με τα λεγόμενα μυστήρια της Ιαΐδας, που ουσιαστικά αποτελούσαν δραματοποίηση του μύθου του Ωσηρί, οι πληροφορίες μας είναι περιορισμένες. Μας είναι γνωστά με την ελληνορωμαϊκή τους μορφή, που δημιουργήθηκε από την ανάμιξη των αιγυπτιακών προτύπων με τη συριακή λατρεία. Από την εποχή όμως των Πτολεμαίων η λατρεία της Ιαΐδας συνδέεται με τα ελευσινιακά μυστήρια.

Ο Απουλήιος¹¹ και ο Πλούταρχος¹² μας πληροφορούν για δύο μεγάλες γιορτές που είχαν καθεύρωσε στη ρωμαϊκή εποχή προς τιμήν της Ιαΐδας. Ο πρώτος μιλά για τα Πλαισέπια που γιορτάζαν στις 5 Μαρτίου. Κατά τη διάρκεια μεγάλης λιτανείας ο μέγας ιερέας μετέφερε το ιερό σκεύος, που συμβόλιζε την Ιαΐδα, και ακολουθούσαν οι μυημένοι στα μυστήρια κρατώ-

ντας σείστρα. Στην ακτή, και αφού ο ιερέας ευλογούσε και προσευχόταν, έριχναν το πλοίο της Ιαΐδας στη θάλασσα για να εγκαινιάσουν τη νέα περίοδο της ναυσιπλοΐας. Ο Απουλήιος περιγράφει πολύ ζωντανά τη σκηνή και διασώζει τη μαρτυρία ενός πιστού της Ιαΐδας που έλαβε μέρος στη γιορτή των Πλαισεπίων στο λιμάνι της Κορίνθου, τις Κεχγρέες. Στη δεύτερη μεγάλη γιορτή, του Νοεμβρίου, τα ισεία, αναφέρονται εκτός από τον Πλούταρχο και άλλοι Λατίνοι συγγραφείς. Κατά τα ισεία γιόρταζαν τη «ζήτηση» και «εύρεση» του Ωσηρί που συμβόλιζε το θάνατο και την ανάσταση του θεού. Όταν οι ιερεις ανήγγελλαν την «εύρεση» του Ωσηρί, οι πιστοί χόρευαν και τραγουδούσαν στους δρόμους, αγκαλιάζονταν και φιλούνταν και καλούσαν τους ένοντας σε συμπόσια. Η ίριση του ιερού της Ιαΐδας στην Μπρεζέα του Μαραθώνα καθώς και του συνεχόμενου με αυτό πολυτελούς βαλανείου τον 2ο αι. μ.Χ. συμπίπτει με την εποχή του Ηράδου της Αττικού. Στην κοιλάδα της Αυλώνας, στη θέση Μάντρα της Γριάς, ο επιφανής αυτός Αθηναίος σοφιστής και ευεργέτης διέθετε μεγάλο αγρόκτημα στο οποίο ανήκουν αρχιτεκτονικά λείψανα από το τόξο μνημειακής πύλης με τις επιγραφές: «Ομονοίας Αθανάτου Πύλη. Ηράδου ό χώρος εἰς ον εἰσέρχει», «Ομονοίας Αθανάτου Πύλη. Ρηγίλης ό χώρος εἰς ον εἰσέρχει»¹³, καθώς και ενεπιγραφας πεσόσ¹⁴.

Η συμχέσιτη του Ιαΐειου και του βαλανείου στο Μαραθώνα με την οικοδομική δραστηριότητα του Ηράδου του Αττικού, που μας είναι γνωστή όχι μόνο από την Αθήνα και την Αττική αλλά και από άλλα μέρη της Ελλάδας, είναι πολύ πιθανό.

Σημειώσεις

- Είναι τα παλαιότερα λεπτομερή κείμενα που αναγράφονται στους τοιχούς των πυραμίδων του Αρχαίου Βασιλείου (5η - δυν. Δυναστεία, 2300 π.Χ.). Πρόκειται για πανάρχαια πράττ. διαφόρων εποχών, τα οποία έχουν σχέση με τη μοιρά του νεκρού και ιδιαίτερα του Φαραώ. Οι ρήσεις αυτές εξαφανίζουν τη μετά θάνατον ζωή του νεκρού και τον θοηθούν να βρει

στον άλλο κόσμο τη θέση που του αρμόζει.

2. «Περὶ Ιαΐδος καὶ Οσιρίδος», κεφ. 12-21.

3. I.G. II/III² 337.

4. Είδος μεταλλικού κρατάλου.

5. Ph. Bruneau, Recherche sur les cultes de Délos à l' époque hellénistique et à l' époque impériale, Paris 1970, σσ. 462-3.

6. A. Mau, Pompeji in Leben und Kunst, Leipzig 1908.

7. E. Galasso, Il tempio di Iside e il Sacrum Palatum, Benevento 1968, σσ. 144-150.

8. AAA I, 1968, σ. 230 κ.ε.

9. J. Travlos, Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika, Tübingen 1988, σ. 216.

10. Π. Θέμελης, Μαραθών, πρόσφατα ευρήματα και η μάχη, Α.Δ. 29, 1974 A', σ. 241, εικ. 7.

11. Μεταμορφώσεις XI, 5-16.

12. Ό.π.

13. A. Mallwitz, Ομονοίας Αθανάτου Πύλη, Α Μ 79, 1964, σ. 157 κ.ε.

14. D. Gaegan, A new Herodotes epigram from Marathon, AM79, 1964, σ. 149. κ.ε.

The Sanctuary of Isis at Marathon

I. Dekoulakou

Isis belongs to the older Egyptian deities and according to the texts of the pyramids she is the daughter of Sev and Nut, sister of Set and Nephthis, sister and wife of Osiris.

The myth of Isis and Osiris is narrated by Ploutarch and according to Herodotus, who visited Egypt in the fifth century BC, they were the only worshiped gods at that time.

The cult of Isis becomes very popular and is spread over the entire Mediterranean area, Greece included. The trading relations between Athens and Egypt resulted among others to the import of the cult of Isis in Piraeus, already in the fourth century BC.

Thereafter Isis is assigned with faculties belonging to Demeter, is identified with Aphrodite and is Hellenized since her cult is adopted in many Greek regions. Her sanctuary at Marathon by the sea has been brought to light in 1968. A ruined part of the enclosure and its monumental propylon, from which the processional way leads to the temple, have been preserved. An intact, colossal Egyptian statue of a young man as well as the lower body of a statue of Isis have been discovered in front of the propylon.

The sanctuary was founded in the second century AD. Contemporary with the Iseion is the Roman valaneeion (=baths), found to the east of the enclosure.